

Onderzoek naar psycho-sociale problemen van migrantenkinderen: een literatuurstudie*

H. M. Y. KOOMEN &
M. C. T. G. RÖGELS
Vrije Universiteit Amsterdam

Samenvatting

Slechts op beperkte schaal is onderzoek gedaan naar de psycho-sociale problemen van migrantenkinderen. Het artikel geeft een beeld van vooral Duitstalig onderzoek op dit gebied. In dit onderzoek wordt aangenomen dat de leefsituatie van migrantenkinderen dermate verstoord is dat de kinderen psychisch vaak zwaar belast raken. Deze psychische belasting zou gemiddeld zwaarder zijn dan die van autochtone leeftijdgenoten en frequenter voorkomen. Onder invloed van deze vooronderstellingen heeft het onderzoek zich voornamelijk geconcentreerd op de vraag naar de verschillen in uitingen van psycho-sociale problemen tussen autochtone en allochtone kinderen. Naar de factoren in de gezins- en schoolsituatie die geacht worden de psycho-sociale problemen mede te veroorzaken, is relatief minder onderzoek gedaan. Zowel de beperkte vraagstelling als de wijze waarop het onderzoek is uitgevoerd zijn in dit artikel onderwerp van kritiek. Op basis van de literatuurstudie wordt aanbevolen de aandacht te richten op de achtergronden en aard van de psycho-sociale problema-

tiek door middel van kleinschalig explorerend diepteonderzoek.

1 Inleiding

In de tijd dat de aanwezigheid van migrantenkinderen op Nederlandse c.q. Westeuropese scholen een relatief nieuw verschijnsel was, werd veel aandacht besteed aan de direct in het oog springende problemen op het gebied van taal en onderwijsorganisatie. Hoewel taal en onderwijsorganisatie onderwerp van blijvende zorg vormen, treedt er de laatste jaren enige verschuiving op in de aandacht voor problemen met betrekking tot migrantenkinderen: naast genoemde probleemgebieden wordt in toenemende mate gewezen op een psycho-sociale problematiek. Een en ander stelden we vast in een literatuurstudie en veldoriëntatie die we ter voorbereiding van een onderzoek naar allochtone kinderen** uitvoerden. Op het moment dat taalproblemen bij de kinderen minder urgent worden, krijgen mensen oog voor het feit dat de leefsituatie van het migrantenkind dermate verstoord kan zijn, dat het welzijn van het kind gevaar loopt. Daarnaast roepen leer- en gedragsproblemen in een aantal gevallen bij leerkrachten en onderzoekers de vraag op naar de aanwezigheid van een psycho-sociale problematiek, samenhangend met de specifieke leefomstandigheden van het migrantenkind. Leerkrachten stellen leerproblemen vast, die niet te verklaren zijn uit een taalachterstand en maken melding van problemen in het gedrag van migrantenkinderen variërend van apathie tot sterk aandachttrekkend gedrag en/of agressiviteit.

Hoewel door verschillende auteurs gewezen wordt op een (mogelijke) psycho-sociale problematiek van migrantenkinderen (Van den Berg-Eldering, 1978; Van den Berg-Eldering, Adriaansen & Grebel, 1980; Eppink, 1981; Van Esch, 1982), is in Nederland op dit terrein tot dusver beperkt onderzoek gedaan. Genoemd moet worden het onderzoek van Koot, Tjon-A-Ten, Uniken-

* Met dank aan drs. F. J. Faber, prof. dr. J. Tennekes, dr. B. Venema en in het bijzonder dr. A. van der Leij voor hun commentaar op het concept van dit artikel.

** Het betreft het interdisciplinaire onderzoeksproject 'Psychosociale problematiek m.b.t. Turkse kinderen in Nederland', dat in een samenwerkingsverband tussen de vakgroepen CA/NWS (Culturele Antropologie en Niet Westerse Sociologie) en OPS (Ontwikkelingspsychologie, Pedologie en Speciale Pedagogiek) wordt uitgevoerd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Venema (1983) naar de relatie tussen schoolprestaties en identiteit bij Surinaamse kinderen. Daarnaast zijn met betrekking tot dit onderwerp slechts verkennende studies vericht (Eppink et al., 1979; Kabel, 1974; Nederlands Instituut voor Kinderstudie, 1983; Verkuyten, Masson & De Jong, 1984).

In andere Europese immigratielanden (Groot-Brittannië, Zweden, West-Duitsland) is meer onderzoek gedaan naar de psychosociale problemen van migrantenkinderen. In een aantal emigratielanden (Griekenland, Turkije, Tunesië) is nagegaan welke de psychische uitwerking op het kind is van de afwezigheid van een of beide ouders door migratie. Verder is het gedrag onderzocht van kinderen die terugkeerden naar het land van herkomst van hun ouders.

In het artikel beperken we ons tot een bespreking van voornamelijk Duitstalige literatuur. Wij hebben hiervoor gekozen omdat de Duitstalige literatuur zich concentreert op kinderen, waarvan de ouders afkomstig zijn uit het mediterrane gebied. Migrantenkinderen uit deze regio hebben, vanwege ons onderzoek, onze bijzondere belangstelling.

Nog een opmerking vooraf: de termen *migranten-* en *allochtone* kinderen worden in dit artikel door elkaar gebruikt ter aanduiding van dezelfde groep, namelijk de kinderen van migranten met een culturele achtergrond die afwijkt van die van de ontvangende samenleving. Niét tot deze categorie behoren migrantenkinderen met een westerse culturele achtergrond en kinderen van etnische minderheden wier ouders geen migratieverleden hebben.

2 Aard en frequentie van psycho-sociale problemen

2.1 Vooronderstellingen omtrent aard en frequentie van psycho-sociale problemen

In de literatuur wordt met behulp van vooronderstellingen en onderzoeksgegevens een beeld geschetst van de psycho-sociale problematiek van migrantenkinderen. De vooronderstellingen omtrent aard en frequentie van psycho-sociale problemen gaan vaak in de richting van een typering van het migrantenkind als een psychisch zwaar belast kind (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976; Charbit, 1979; Hurst, 1973). Op grond van het-

geen bekend is over de problemen waarmee migrantengezinnen te kampen hebben, neemt men aan dat het allochtone kind aan meer én sterkere invloeden die psychische druk veroorzaken, bloot staat dan het autochtone kind. Zo leidt kennis omtrent de levensomstandigheden van Italiaanse kinderen in Zwitserland, de psychologe Hurst tot de veronderstelling dat deze kinderen het gevaar lopen belemmerd te worden in hun ego-opbouw en identiteitsontwikkeling. Ze spreekt van gevoelens van angst, onzekerheid, van contact- en aanpassingsmoeilijkheden en noemt de mogelijkheid van stoornissen op emotioneel gebied en in de driftstructuur. Het gevaar van een neurotische ontwikkeling is bij migrantenkinderen niet denkbeeldig, aldus Hurst (1973, p. 35-36). Ook Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 143-144) achten de kans op psychische stress bij allochtone kinderen als gevolg van de bedreiging die de nieuwe situatie voor hen oplevert, aanzienlijk. Genoemde auteurs verwachten dat de kinderen, vanwege de beperkte mogelijkheden om daadwerkelijk iets aan hun problematische situatie te veranderen, noodgedwongen andere stressreducerende mechanismen zoals agressie, afweer en terugtrekking in de strijd werpen. Op grond van dergelijke overwegingen stellen zij als hypothesen dat er bij allochtone kinderen sprake is van een relatief hoge frequentie van gedragsstoornissen en een verhoogde psychische belasting (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 156, 229). Boos-Nünning (1976, p. 82) suggereert een aantal *gradaties* met betrekking tot psycho-sociale problemen van migrantenkinderen. De desoriëntatie van het kind zou zich, volgens haar, in het minst erge geval uiten in aanpassingsproblemen op sociaal gebied, namelijk in afwijkend gedrag. Daarnaast onderscheidt ze de mogelijkheid dat problemen zich naar binnen richten en dat ze tot psychische stoornissen leiden. In het ergste geval zouden laatstgenoemde stoornissen zich tot een psychische ziekte kunnen ontwikkelen.

In beschouwingen over psycho-sociale problematiek van migrantenkinderen wordt vaak de aandacht gevestigd op problemen die op kunnen treden bij de *vorming van de persoonlijkheid*. Vanwege mogelijke storingen in en remmingen van dit proces zijn de kinderen, volgens sommige auteurs, kwets-

baarder dan hun ouders (Boos-Nünning, 1976, p. 79; Charbit, 1979, p. 130-131). Tegenover een gevaarlopende persoonlijkheidsontwikkeling benadrukken anderen echter juist de grotere aanpassingselasticiteit van de kinderen. Volgens deze visie vormen de *ouders* de kwetsbare groep (Bayer, Gärtner-Harnach, 1976, p. 150; Schmidtke, 1978, p. 98).

Met het oog op deze geremde of verstoorde persoonlijkheidsvorming gaan bepaalde auteurs ervan uit dat, afhankelijk van de *aankomstleeftijd*, sommige kinderen meer gevaar lopen dan andere (Schrader, 1976, p. 69; Boos-Nünning, 1976, p. 81). Schrader verdeelt op basis van dit criterium de populatie migrantenkinderen in drie groepen met een verschillend risico¹. De indeling van Schrader wordt, al dan niet voorzien van kritische kanttekeningen, veelvuldig aangehaald in de literatuur (Akpinar, 1977; Boos-Nünning, 1976; Neumann, 1980; Schmidtke, 1978; Van Esch, 1982).

Wat tot dusver aan vooronderstellingen naar voren is gebracht, ligt allemaal in eenzelfde lijn, namelijk in het verlengde van de aanname dat allochtone kinderen – of subgroeperingen daarvan – psychisch zwaarder belast zijn dan autochtone kinderen. Dit veel gehanteerde uitgangspunt wordt *bekritiseerd* door de Zweedse onderzoeker Ekstrand (1981)². Ekstrand constateert, dat de berichten over sociale en emotionele stoornissen onder grote aantallen migrantenkinderen veelal niet meer dan veronderstellingen zijn, slechts ondersteund door onbetrouwbaar, anecdotisch bewijsmateriaal. Het emotionele leven en de persoonlijkheid van migrantenkinderen ondervinden, aldus Ekstrand (1981, p. 199-201), zeker een bepaalde invloed van de migratie en het leven in een nieuwe cultuur, maar in de meeste gevallen blijven de gevolgen binnen de grenzen van de normale, non-pathologische variatie. Hij heeft de indruk dat er met betrekking tot frequentie en intensiteit van psychische stoornissen tussen allochtone en autochtone kinderen geen verschil van betekenis bestaat. Dat er in *kwantitatieve* zin weinig verschil lijkt te zijn, sluit volgens Ekstrand (1981, p. 197) echter de mogelijkheid niet uit, dat de stoornissen die er zijn (ten dele) een verschillende oorzaak hebben bij allochtone en autochtone kinderen. Er zou sprake kunnen

zijn van een *kwantitatieve* variatie. Hij benadrukt in dit verband de mogelijke invloed van factoren, die specifiek betrekking hebben op de situatie van allochtone kinderen, zoals migratie, cultuurschok (de ervaring van een abrupte confrontatie met een andere cultuur ten gevolge van migratie) en gebrek aan taalbeheersing.

2.2 Onderzoekingen naar aard en frequentie van psycho-sociale problemen

De hiervoor beschreven vooronderstellingen hebben aantoonbaar invloed gehad op de wijze waarop het onderzoek naar psycho-sociale problemen zijn beslag heeft gekregen. In de lijn van de heersende opvattingen heeft men relatief veel aandacht besteed aan de vraag naar *frequentie* en *intensiteit* van de problemen. Het onderzoek kenmerkt zich door een sterke gerichtheid op het *individu*. Men beperkt zich overwegend tot probleemuitingen/-gedragingen van het migrantenkind, tot stoornissen waarin problemen zich in het kind verankerd hebben. Buiten beschouwing blijft veelal de problematiek zoals deze zich manifesteert tussen het kind en zijn directe omgeving: in de *interacties* met ouders, leerkrachten, broertjes en zusjes en leeftijdgenoten.

Een eerste probleem in het onderzoek naar de aard en frequentie van psycho-sociale problemen doet zich voor bij de *operationalisatie* van het begrip psycho-sociale problemen: hoe kunnen psycho-sociale problemen van migrantenkinderen meetbaar gemaakt worden? In de literatuur worden in dit kader verschillende suggesties gedaan zoals ziekte/gezondheid van de kinderen, schoolprestaties (Charbit, 1979), de aanwezigheid van gedragsstoornissen (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976) en de druk van problemen zoals die door de kinderen ervaren worden (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976; Schmidtke, 1978). Van een aantal van deze indicatoren wordt in het onderzoek naar psycho-sociale problemen daadwerkelijk gebruik gemaakt.

Het is niet eenvoudig om aan de hand van gekozen indicatoren vast te stellen wat een ieder nu precies onderzoekt. Door verwarrende, niet eenduidige benamingen zijn de indicatoren, uit de verschillende onderzoekingen, moeilijk van elkaar te onderscheiden en ten opzichte van elkaar te plaatsen. Er wordt

onder andere gebruik gemaakt van de volgende termen: gedragsstoornissen, opvallend gedrag, afwijkend gedrag, probleembeasting, psychische stoornissen en emotionele stoornissen. Temidden van deze wirwar van termen hebben wij drie lijnen geconstateerd, waarlangs onderzoekers de psycho-sociale problematiek van migrantenkinderen benaderen:

- men poogt psycho-sociale problemen aan te tonen door middel van - wat men beschouwt als - objectieve *metingen*: de aanwezigheid van gedragsstoornissen en psychische stoornissen;

- men onderzoekt de (subjectieve) *ervaring* van de problemen *door de kinderen zelf*;

- men doet onderzoek naar de (subjectieve) *ervaring* van opvallend leerlinggedrag *door leerkrachten*.

2.2.1 Objectieve metingen van aard en frequentie van psycho-sociale problemen

a. Gedragsstoornissen

Het begrip 'gedragsstoornissen' wordt door de diverse onderzoekers gebruikt in de brede betekenis van het woord. De term heeft niet uitsluitend betrekking op afwijkend gedrag in de zin van storend gedrag, maar op allerlei soorten van afwijkend gedrag (waaronder motoriek, spraak, etc.) en dus ook op schijnbaar onopvallende, maar toch afwijkende gedragingen als terugtrekken, apathie, e.d. In het kader van hun onderzoekingen naar psychische stoornissen en problemen van migrantenkinderen in Duitsland houden Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976) zich bezig met de vaststelling van gedragsstoornissen bij Joegoslavische, Turkse, Italiaanse, Griekse, Spaanse en Duitse kinderen³. Zij laten leerkrachten het gedrag van 563 allochtone en 504 Duitse middelbare scholieren beoordelen aan de hand van een uitgewerkt *gedragsdiagnose-schema*, met de bedoeling de frequentie en intensiteit van gedragsstoornissen bij allochtone kinderen in vergelijking met Duitse kinderen vast te stellen. Dit gedragsdiagnose-schema is een verkorte versie van het instrument dat Thalmann (1971) ter vaststelling van gedragsstoornissen bij *autochtone* kinderen in de lagere schoolleeftijd gebruikt. Thalmann ontleent het schema op zijn beurt aan Jonsson & Kälvesten. Laatstgenoemde Zweedse onderzoekers hebben

voor 32 in de psychologie en psychiatrie veel voorkomende psychische ziektebeelden/symptomen *schalen* geconstrueerd, bestaande uit vijf operationeel gedefinieerde gradaties met betrekking tot intensiteit en frequentie (Thalmann, 1971, p. 54-55). Anders dan Jonsson & Kälvesten en Thalmann is bij Bayer, Gärtner-Harnach et al. het onderzoeksdoel niet dat aan kinderen uit de onderzoekpopulatie door experts per symptoom een graad van gestoordheid toegekend wordt. Bij de laatstgenoemde onderzoekers gaat het om een *vergelijking* van de frequentie en intensiteit van gedragsstoornissen bij leerlingen van verschillende nationaliteiten (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 169).

Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976) vergelijken de groepen allochtone en Duitse scholieren op 21 symptomen. Een factoranalyse verschaft 3 interpreteerbare factoren:

I. *afwijkend gedrag* (als uitdrukking van verwaarlozing); gekenmerkt door b.v. sadisme, liegen, verstoord eigenwaardegevoel;

II. *affektieve stoornissen*; gekenmerkt door b.v. gevoelens van angst, overgevoeligheid, humeurigheid;

III. *motoriek en spraak*; hieronder vallen o.a. tics, spraakmoeilijkheden en duimzui-gen.

De onderzoekers geven als resultaat van de *leerkrachtregistratie* van gedrag middels schalen het volgende aan:

- bij allochtone middelbare scholieren zijn met betrekking tot de factor *affektieve* stoornissen significant vaker symptomen te constateren dan bij Duitse leerlingen, bovendien zijn deze symptomen significant zwaarder;

- op de dimensie *afwijkend gedrag* hebben allochtone kinderen gemiddeld zwaardere gedragsstoornissen. Het verschil in frequentie van symptomen is statistisch niet significant, wel is er een tendens in de richting van vaker optreden bij allochtone kinderen;

- met betrekking tot de factor *motoriek en spraak* is er geen verschil tussen allochtone en Duitse scholieren (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 178).

Naast deze discrepantie *tussen* migrantenkinderen en Duitse kinderen constateren Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 209) ook *binnen* de groep allochtone kinderen ver-

schillen: van de Duitse en Joegoslavische leerlingen was 17% symptomvrij, van de Griekse en Spaanse leerlingen 12% en van de Italiaanse en Turkse leerlingen slechts 9%. Hoewel deze verschillen statistisch niet significant zijn (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 213), wijst de tendens volgens de onderzoekers op een invloed van *cultuur-specifieke* socialisatie, die verschillende reacties op stress en daarmee verschillend optreden van gedragsstoornissen veroorzaakt (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 209).

De onderzoekers voeren zelf al ter relativeering van hun resultaten aan, dat de waarde ervan sterk afhangt van de inschatting van de *betrouwbaarheid van leerkrachttuitspraken*. Ze vragen zich – ons inziens terecht – af in hoeverre leerkrachten daadwerkelijk in staat zijn op een objectieve manier gedragsstoornissen bij hun leerlingen te diagnostiseren en in hoeverre dit niet bemoeilijkt wordt door fenomenen als vooroordelen of sociale wenselijkheid (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 207).

Naast leerkrachtoordelen zijn er andere methoden denkbaar om gedragsstoornissen vast te stellen. Schmidtke (1978) noemt in dit verband *testscores*. Dié leerlingen van wie het *totale gedrag* – met in het oog houden van een bepaalde variatiebreedte – afwijkt van dat van de *doorsneeleerling*, worden beschouwd als gedragsopvallend. Hierbij gaat het om een afwijking van een als normaal beschouwde meerderheid (Schmidtke, 1978, p. 118-119). Bij de bruikbaarheid van *norm-referenced*⁴ benaderingen voor *allochtone* kinderen kunnen echter de nodige vraagtekens geplaatst worden (Schmidtke, 1978, p. 120). In paragraaf 5 besteden we hier aandacht aan.

Genoemde onderzoeksmethoden – leerkrachtoordelen en tests – zijn beide gericht op het diagnostiseren van gedragsstoornissen. Hoewel deze overeenkomst doet vermoeden dat ze zich met metingen van dezelfde verschijnselen bezighouden, zijn hun onderzoeksresultaten volgens Schmidtke ongelijksoortig. Leerlingen, die door leerkrachten – in een onderzoek als dat van Bayer, Gärtner-Harnach et al. – als opvallend worden aangemerkt, zullen vaker tot de categorie (in de onderwijsleersituatie), *storende* leerlingen behoren, dan tot de categorie aan-

gepast lijkende, maar in wezen *neurotische* leerlingen (Schmidtke, 1978, p. 123). Schmidtke komt dan ook tot de conclusie dat het noodzakelijk is, voor de twee fenomenen waar het hier om gaat, – stoornissen van de allochtone leerling en het oordeel van de leerkracht over de allochtone leerling –, onderscheid te maken in terminologie en methode van onderzoek. Hij reserveert de term *gedragsopvallend* voor de allochtone leerlingen, die de leerkracht als zodanig beoordeelt. Een bespreking van dit gedeelte van zijn onderzoek volgt onder paragraaf 2.2.3. De leerlingen die volgens testresultaten psychisch of sociaal duidelijk afwijkingen laten zien, noemt Schmidtke *belaste* leerlingen. Met betrekking tot deze belasting concentreert hij zich op twee fenomenen, namelijk *angst* en (gebrek aan) *concentratie/doorzettingsvermogen*. Voor deze keuze beroept hij zich op de literatuur over schoolproblematiek van allochtone kinderen. Gebrek aan concentratie wordt volgens Schmidtke (1978, p. 128) aangemerkt als een kernsymptoom binnen de gedragsstoornissen en angst wordt geacht een centrale rol te spelen in het ontstaan van stoornissen in gedrag.

Schmidtke verricht onderzoek bij 495 Spaanse kinderen in de leeftijd van 9 tot 15 jaar. Hij meet hun *concentratie/doorzettingsvermogen* met behulp van de *Pauli-test*⁵. Deze test laat bij de onderzochte groep Spaanse kinderen een duidelijk belemmerd concentratie- en doorzettingsvermogen zien: meer dan 43% haalt een lage waarde (Schmidtke, 1978, p. 167).

b. *Psychische stoornissen*

Naast de aandacht voor gedragsstoornissen is er bij bepaalde onderzoekers belangstelling waar te nemen voor, aan het gedrag ten grondslag liggende, psychische stoornissen.

Zoals hiervoor reeds vermeld werd, kent Schmidtke aan *angst* een centrale betekenis toe in de verklaring van gedragsstoornissen. Hij onderzoekt deze factor met behulp van de *Kinder-Angst-Test*⁶. Deze test geeft als resultaat een duidelijk verhoogde angst onder Spaanse kinderen te zien: een derde van de leerlingen haalt een lage waarde (Schmidtke, 1978, p. 167).

Hurst (1973) heeft in Zwitserland onderzoek verricht bij 32 Italiaanse migrantenkinderen in de leeftijd van 8 tot 10 jaar. Zij con-

centreert zich in haar onderzoek op *ego-opbouw* en *identiteitsontwikkeling*. Ook deze onderzoekster maakt gebruik van een test, namelijk de *Zulliger-plaatstest*⁷. Ze combineert de testgegevens met anamnestiche informatie uit drie bronnen – een gesprek met het kind en door ouders en leerkracht ingevulde vragenlijsten – en met een kort intelligentieonderzoek (twee subtests). Conclusie van het onderzoek is dat migrantenkinderen in hun ego-opbouw en identiteitsontwikkeling belemmerd worden en dat ze het gevaar lopen zich tot affectief onrijpe, geremde, overgecontroleerde of labiele persoonlijkheden te ontwikkelen. Hurst spreekt van persoonlijkheidsconflicten die bij deze kinderen vaak intrapsychisch werkzaam zijn, in de vorm van tegen zichzelf gerichte agressie. Het aangepaste gedrag is volgens haar veel meer een teken van psychische stoornissen zoals angst, onzekerheid en remmingen, dan van een succesvolle socialisatie. Tenslotte vermeldt zij een negatieve invloed van bovengenoemde persoonlijkheidsproblematiek op de intelligentieontwikkeling van het migrantenkind (Hurst, 1973, p. 37).

2.2.2 De ervaring van problemen door migrantenkinderen

Zoals in 2.2.1 beschreven is hebben Bayer, Gärtner-Harnach et al. zich – in het kader van hun onderzoek naar psycho-sociale problemen van allochtone middelbare scholieren – intensief beziggehouden met het bepalen van gedragsstoornissen aan de hand van leerkrachtoordelen. Daarnaast richten zij zich, in een ander gedeelte van hun onderzoek, op de door de allochtone leerlingen *zelf ervaren probleembelasting* in vergelijking met die van Duitse leerlingen. Deze probleembelasting wordt onderzocht aan de hand van *vragenlijsten* die vier probleemgebieden bestrijken: 1. school; 2. thuis (de relatie ten opzichte van de ouders, opvoedingsstijl, familielevens); 3. psychische en emotionele problemen (aanpassingsproblemen, schuldgevoelens, angst, neerslachtigheid, sociale contacten); 4. relatie jongens-meisjes. De antwoorden op deze vragen tonen dat migrantenkinderen op alle vier genoemde gebieden zeer veel meer problemen ervaren dan Duitse kinderen (Paul, 1977, p. 235-236). Jammer is echter dat de steekproef van dit onderzoek niet dezelfde is als die van het

gedragsstoornissen-onderzoek, waardoor leerkrachtoetspraken en de inschatting van de kinderen van hun probleembelasting niet aan elkaar gerelateerd kunnen worden (Schmidtke, 1978, p. 113)⁸.

Ook Schmidtke houdt zich bezig met informatie, die migrantenkinderen zelf verschaffen betreffende hun situatie. Hij beschouwt dit als een noodzakelijke aanvulling van de gegevens uit de angst- en concentratietest. Anders dan Bayer, Gärtner-Harnach et al., gebruikt Schmidtke de leerlinginterviews niet ter indicatie van psychische belasting, maar uitsluitend voor onderzoek naar achtergrondfactoren van de – door middel van Kinder-Angst-Test en Pauli-Test gemeten – psychische belasting. De bespreking van dergelijke achtergrondgegevens volgt in 3.2.

2.2.3 De ervaring van opvallend gedrag door leerkrachten

De hiervoor beschreven onderzoekingen richten zich uitsluitend op probleemuitingen/-gedragingen van het migrantenkind. Het onderzoek naar psycho-sociale problemen heeft zich voornamelijk hiertoe beperkt. Naast onderzoekingen gericht op het individu, wijst Schmidtke op het belang van onderzoek naar de *interactie* tussen leerkracht en allochtone leerling. In dit verband houdt hij zich bezig met het *interviewen van leerkrachten*. Middels interviews probeert hij een beeld te verwerven van hun beoordeling van het gedrag van de Spaanse kinderen en in het bijzonder van de frequentie van opvallend gedrag, die leerkrachten bij deze kinderen waarnemen. In deze interviews blijkt dat de leerkrachten 11% van de Spaanse leerlingen uit voorbereidings- en gewone klassen in vier grote steden van het Rijnland-Westfalens industriegebied als opvallend benoemen. Een aandeel dat volgens Schmidtke duidelijk boven dat van een vergelijkend onderzoek met autochtone kinderen ligt (Schmidtke, 1978, p. 166-167).

Deze leerkrachtgegevens met betrekking tot opvallend gedrag relateert Schmidtke aan de testgegevens met betrekking tot belasting van dezelfde populatie kinderen. Bij de vergelijking van deze gegevens blijkt dat niet alle belaste leerlingen ook opvallende leerlingen zijn en dat slechts een deel van de opvallende leerlingen in de tests als belast naar vo-

ren treedt. Schmidtke concludeert dat we enerzijds te maken hebben met psychische stoornissen aan de kant van de allochtone leerlingen (belaste leerlingen, opvallend en niet opvallend) en anderzijds met storingen van het interactieproces tussen leerkracht en leerling, die zich (nog) niet tot psychische stoornissen bij de leerlingen verankerd hebben (opvallende, niet belaste leerlingen). Voor de kinderen die door de leerkracht als opvallend worden aangemerkt, doch volgens de tests niet belast zijn, heeft hij een speciale interesse. Bij deze groep kinderen vermoedt hij dat 'het probleem' niet in het kind, maar in de definiërende leerkracht gezocht moet worden. Hier zouden toeschrijvingsprocessen werkzaam zijn, die op den duur tot (psychische) problemen bij het kind aanleiding zouden kunnen geven. De toeschrijving van een bijzondere status aan de allochtone leerling en de daarmee samenhangende verwachting van opvallend gedrag van de kant van de leerkracht zou een proces in gang kunnen zetten, waarvan het gevolg de daadwerkelijk opvallende, belaste en in zijn identiteit gestoorde leerling is (Schmidtke, 1978, p. 15).

3 Achtergronden van psycho-sociale problemen

3.1 Veronderstellingen versus empirische gegevens

In de literatuur wordt tal van factoren aangevoerd ter verklaring van het ontstaan van psycho-sociale problemen bij migrantenkinderen. In dergelijke uiteenzettingen laat men zich veelal leiden door samenhangen, die geconstateerd zijn in analoge situaties met autochtone kinderen of door rationale overwegingen op grond van kennis over de leefsituatie van migrantenkinderen. Men verwacht een specifieke-psycho-sociale problematiek bij deze kinderen als gevolg van de bijzondere positie van het migrantengezin in de samenleving en de speciale situatie van het allochtone kind op school. Van een groot aantal factoren van zeer verschillende aard wordt vermoed dat ze psychisch belastend kunnen zijn voor migrantenkinderen.

De factoren, die in de literatuur worden genoemd, kunnen worden ondergebracht in de volgende categorieën:

- gezinsfactoren (3.2);
- schoolfactoren (3.3);
- factoren die betrekking hebben op de omringende samenleving (3.4);
- discrepanties tussen thuismilieu enerzijds en omringende samenleving, en in het bijzonder het schoolmilieu, anderzijds (3.5).

De eerste drie groepen factoren corresponderen met de verschillende *milieus*, waarbinnen de socialisatie van het migrantenkind zich voltrekt. Daarnaast onderscheiden we als aparte factor de discrepanties tussen deze milieus, waarmee het kind geconfronteerd wordt. Deze vierde factor wordt onder de noemer *culturele verschillen* een belangrijke rol toebedeeld in de literatuur. De door ons geraadpleegde auteurs gaan allen uit van een invloed van *meer dan een* factor op het ontstaan van psycho-sociale problemen. Mono-causale verklaringen hebben we niet aangetroffen. Wel zijn er auteurs die zich in hun analyse voornamelijk richten op een bepaald gedeelte van de levenssituatie van het migrantenkind, bijvoorbeeld op het gezin of op de school, waardoor men zich slechts bezighoudt met een beperkt aantal belastende factoren.

Het ontbreekt in de literatuur niet aan *hypothesen* over achtergrondfactoren van psycho-sociale problemen van migrantenkinderen. Echter, slechts een beperkt aantal onderzoekers heeft zich beziggehouden met de *empirische onderbouwing* van de veronderstelde samenhang tussen een bepaalde factor en psycho-sociale problemen. Zo zijn sommige van de gezins- en schoolfactoren op hun samenhang met psycho-sociale problemen onderzocht. Met betrekking tot vele andere factoren heeft een dergelijk toetsend onderzoek (nog) niet plaatsgevonden. Van de factoren, die betrekking hebben op de omringende samenleving en van de discrepanties tussen thuismilieu en schoolmilieu/omringende samenleving, kan zelfs gesteld worden, dat deze nog nauwelijks geëxploreerd zijn.

Het is van belang in het oog te houden dat de diverse onderzoekers zich niet steeds op dezelfde (uitingen van) psycho-sociale problemen concentreren: Ekstrand (1981) gaat na of er significante samenhangen zijn gevonden met *psycho-pathologisch gedrag*; Schmidtke (1978) onderzoekt de relatie met *psychische belasting*; Bayer, Gärtner-

Harnach et al. (1976) ten slotte bekijken enerzijds het verband met *gedragsstoornissen* en anderzijds de relatie met de, door kinderen zelf aangegeven, *probleembelasting*.

In paragraaf 3.2 tot en met 3.5 zullen, in de literatuur naar voren gebrachte, achtergrondfactoren van psycho-sociale problemen besproken worden. Hierbij zal steeds onderscheid gemaakt worden tussen veronderstellingen die men betreffende samenhangen hanteert en de empirische ondersteuning die hiervoor beschikbaar is.

3.2 Gezinsfactoren

3.2.1 Veronderstellingen omtrent de invloed van gezinsfactoren

Volgens de literatuur kan het leven binnen het gezin, zowel door de *migratiegeschiedenis* als door de *maatschappelijke positie* in het migratieland, voor het allochtone kind een bron van spanning zijn. In dit kader besteedt men aandacht aan de volgende factoren:

- a. de effecten van migratie: fragmentatie van het gezin, veranderingen in rollen en posities binnen het gezin en 'cultuurschok';
- b. de sociaal-economische positie van het gezin: de invloed van de arbeids-, inkomens- en woonsituatie;
- c. de sociale positie van het gezin: isolatie en discriminatie.

a. Effecten van migratie

Door de migratie zijn ouders (onderling) en kinderen in een groot aantal gevallen voor kortere of langere tijd gescheiden geweest. Volgens Neumann (1980) zijn slechts van zes procent van de Turkse gezinnen in Duitsland, alle gezinsleden gelijktijdig geëmigreerd. Gemiddeld reisde de man de vrouw drie jaar vooruit en moeders arriveerden op hun beurt gemiddeld weer een jaar eerder dan hun kinderen. Ook is het, aldus Neumann, niet ongewoon dat een deel van de schoolgaande kinderen in het land van herkomst achterblijft en dat een ander deel – vaak de jongsten – bij de ouders in het migratieland woont (Neumann, 1980, p. 59-60). Deze *fragmentatie van het gezin* kan volgens auteurs leiden tot vervreemding tussen de partners, tussen ouders en kinderen en tussen de kinderen onderling. Dit wordt algemeen beschouwd als een bron van psychische

spanningen (Boos-Nünning & Hohmann, 1977, p. 302; Hurst, 1973, p. 35; Kluge, Metternich & Sellner, 1976, p. 36; Neumann, 1980, p. 62; Schrader, Nikles & Griese, 1976, p. 82). Afhankelijk van de leeftijd en de duur van de scheiding zou het kind, dat in zijn jeugd door verzorgers of moeder in het thuisland opgevoed wordt, een psychisch trauma oplopen (Aksoy & Doyran, 1977; Charbit, 1979). Volgens Hurst (1973, p. 35) en Neumann (1980, p. 62) wordt dit trauma niet uitgewist bij gezinshereniging. Het kan zelfs nog versterkt worden door de scheiding van de verzorgers met wie het kind een vertrouwensband heeft ontwikkeld. Niet iedere fragmentatie van het gezin heeft volgens de literatuur dezelfde problematische situatie ten gevolge. Zo hoeft de *afwezigheid van de vader* volgens Charbit (1979) niet per se als een probleem ervaren te worden. Migratie kan een geaccepteerd sociaal verschijnsel zijn, bijvoorbeeld als er een traditie van seizoensmigratie is of als een groot aantal huisvaders is geëmigreerd. Kinderen verkeren dat niet in een uitzonderingspositie en dat maakt acceptatie van de afwezigheid van de vader gemakkelijker. Bovendien zou een overname van de vaderrol door een broer van de vader of moeder het gemis kunnen compenseren. Tenslotte heeft volgens Charbit (1979, p. 122) de wijze waarop de moeder de scheiding van haar echtgenoot verwerkt invloed op het kind.

In de literatuur worden verschillende *rol- en positieveranderingen* als mogelijke spanningsbron beschreven:

– Door de *overgang van 'extended family' naar kerngezin* zouden ouders voor opvoedingstaken gesteld worden die vroeger door verwanten werden vervuld. Dit zou in het ene geval een laissez-faire houding ten opzichte van de kinderen (Kluge et al., 1976, p. 36) en eventueel zelfs verwaarlozing (Neumann, 1980, p. 62) tot gevolg kunnen hebben. In het andere geval zou dit volgens Neumann juist kunnen leiden tot het vasthouden aan traditionele – autoritaire – opvoedingspatronen vanwege de onzekerheid over de rolinvulling en het gebrek aan sociale controle in de vreemde omgeving (Neumann, 1980, p. 96).

– Volgens Neumann kan het *buitenshuis werken van de moeder* ertoe leiden, dat de

vrouw een verandering van haar positie en taken in het gezin gaat nastreven (Neumann, 1980, p. 62). Wanneer dit tegen de wensen van man en kinderen ingaat, kan dit spanningen opleveren (Kudat, 1975, p. 78; Neumann, 1980, p. 62). In een dergelijke situatie zou de man, uit vrees voor aantasting van zijn gezag en gezichtsverlies, pogingen kunnen doen op rigide wijze zijn autoriteit te handhaven (Neumann, 1980, p. 86).

- Naar de mening van diverse auteurs kan de positie van kinderen ten opzichte van hun ouders versterkt worden door hun grotere kennis van de westerse maatschappij en de taal. Dit zou autoriteitsverlies van de ouders ten gevolge kunnen hebben (Boos-Nünning, 1976, p. 76; 1977, p. 305; Schmidtke, 1978, p. 95). Akpınar, Lopez-Blanco & Vink, 1977, p. 29) spreken in dit verband van een omkering van de opvoedingsrelatie. Volgens deze auteurs zijn het niet de ouders die de kinderen inwijden in de omringende samenleving, maar de kinderen die de ouders leren zich te bewegen en handhaven in de westerse maatschappij.

Naast de beschreven veranderingen in het gezin wijst een aantal auteurs op een 'cultuurschok'⁹ die de migratie ten gevolge zou hebben. De plotselinge verandering van klimaat, woonomgeving, voedsel, omgangsvormen en sociale status zou zeer belastend zijn voor het gezin (Kluge et al., 1976, p. 35; Schmidtke, 1978, p. 103). Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 149-150) spreken in termen van een stress-situatie. Van den Berg-Eldering et al. (1980, p. 23-24) constateren echter, dat men nauwelijks weet welke effecten de overplaatsing in een nieuw opvoedings- en onderwijsmilieu op de sociaal-emotionele ontwikkeling en de leerprestaties van het migrantenkind heeft.

b. De sociaal-economische positie van het gezin

In literatuur wordt veelvuldig gewezen op de negatieve invloed van de arbeids-, inkomens- en woonsituatie van het gezin op het migrantenkind.

De arbeidssituatie van de ouders wordt psychisch en fysiek zwaar geacht: migranten verrichten monotoon werk dat laag gewaardeerd wordt, en niet zelden gebeurt in ploegdienst. In gevallen waarin beide ouders buitenshuis werkzaam zijn, zou er weinig tijd

en/of energie overblijven voor de opvang van de kinderen (Den Hollander, 1955, p. 21; Neumann, 1980, p. 86). In die situatie dreigt volgens Kabelá (1974, p. 301) emotionele en pedagogische verwaarlozing. Vooral het buitenshuis werken van de moeder, en haar dubbele belasting dientengevolge, wordt aangehaald als factor, die schade zou kunnen berokkenen (Kluge, 1976, p. 16; Neumann, 1980, p. 86; Savvidis, 1975, p. 50-51). Voorts zouden vaders hun negatieve ervaringen op de werkvloer en frustraties over hun lage sociale positie soms compenseren door op een rigide manier hun autoriteit in het gezin te benadrukken of door zich agressief te gedragen (Kluge et al., 1976, p. 16; Neumann, 1980, p. 83).

Het besteedbare inkomen van migrantengezinnen zou door hoge lasten - onder andere vanwege de morele verplichting tot onderhoud van familieleden in het land van herkomst - en het spaargedrag om de terugkeer mogelijk te maken, gemiddeld lager zijn dan dat van het autochtone gezin. Dit kan volgens Neumann (1980, p. 68, 83) resulteren in relatieve deprivatiegevoelens bij allochtone kinderen. Migrantenkinderen zouden zich in materiële zin achtergesteld voelen bij hun autochtone leeftijdgenoten.

De woonsituatie van migranten wordt tenslotte, in vergelijking met die van autochtonen, als gemiddeld slecht beoordeeld: de gezinnen wonen vaak in oude, (te) kleine huizen in vervallen buurten (Kluge et al., 1976, p. 16, 36). Neumann (1980, p. 67) is van mening dat de kleine behuizing een negatieve invloed kan uitoefenen op de interacties tussen ouders en kinderen. Door de te beperkte ruimte zouden conflicten eerder versterkt dan afgebouwd en autoritaire, controlerende tendenzen in de opvoeding gestimuleerd worden.

c. De sociale positie van het gezin

De sociale positie van het migrantengezin wordt overal in de literatuur als geïsoleerd beschreven. Deze geïsoleerde positie heeft volgens Boos-Nünning (1976, p. 75) zowel betrekking op contacten met autochtonen als op contacten met allochtonen van dezelfde nationaliteit. Veel auteurs constateren dat omgang met autochtonen vrijwel beperkt blijft tot de arbeidsplaats en daarbuiten sporadisch voorkomt (Boos-Nünning, 1976, p.

75; Kabela, 1974, p. 299; Kluge et al., 1976, p. 36). De isolatie zou niet uitsluitend het gevolg zijn van de *afwijzing* van het gezin door de omringende samenleving, maar in sommige gevallen ook een bewuste *keuze* van de migranten zelf om negatief geachte invloeden te weren (Boos-Nünning, 1976, p. 75; Kabela, 1974, p. 300; Neumann, 1980, p. 94). De keuze voor een geïsoleerde positie hangt volgens Kabela (1974, p. 300) samen met de gerichtheid van de ouders op terugkeer naar het land van herkomst. Om dit perspectief in stand te houden poogt men, door middel van een zekere afscherming van de buitenwereld, te voorkomen dat kinderen integreren in het migratieland en vervreemden van de culturele achtergrond van het gezin. In deze strijd tegen ongewenste invloeden neigt men volgens Kabela zelfs tot *overprotectie* van de kinderen, hetgeen ernstige gevolgen zou kunnen hebben voor de psychische ontwikkeling (Kabela, 1974, p. 301). Daarnaast wordt in de literatuur nog een andere – voor het kind – negatieve consequentie van de geïsoleerde positie van het migrantengezin signaleerd, namelijk het feit dat de ouders hun kinderen geen adequaat gedrag voor de omringende samenleving kunnen aanleren (Boos-Nünning & Hohmann, 1977, p. 304; Neumann, 1980, p. 97).

3.2.2 Empirische ondersteuning voor samenhangen

Van de in 3.2.1 beschreven veronderstellingen omtrent samenhangen tussen psychosociale problemen en gezinsfactoren is een aantal empirisch onderzocht.

a. Effecten van migratie

Volgens Ekstrand (1981, p. 197) die zich voornamelijk baseert op een overzichtsstudie van Kantor¹⁰ over de aanpassing van migrantenkinderen, leidt migratie niet tot psychopathologisch gedrag. Psychische stoornissen komen volgens hem *niet* significant meer voor bij migrantenkinderen dan bij andere kinderen. Bij bovengenoemde stelling maakt Ekstrand echter een voorbehoud, namelijk voor kinderen die uit het gezin worden gehaald. In een dergelijke situatie is er volgens hem wél sprake van een vergrote kans op psychische stoornissen. Deze constatering correspondeert met de bevindingen van Aksoy & Doyran (1977, p. 260). Deze onderzoek-

kers stelden vast, dat in Turkije *achtergebleven* kinderen gemiddeld zwaarder belast zijn en meer opvallend gedrag vertonen dan hun leeftijdgenoten uit niet-migrantengezinnen. Ook Charbit (1979, p. 123) bespreekt een aantal onderzoeken, waarin meer opvallend gedrag geregistreerd wordt bij kinderen die, vanwege migratie van hun ouders, niet in een kerngezin woonden. In het Turkse¹¹ onderzoek dat hij aanhaalt, zijn de vaders op het moment van meting definitief teruggekeerd bij hun gezin. Desondanks blijken er significante verschillen: kinderen van ex-migranten zijn gemiddeld minder sociaal aangepast en hebben meer psycho-sociale problemen. Echter, dit betreft geen problemen waarvoor psychiatrische hulp nodig is: in de groep migrantenkinderen treft men niet significant meer zwaar gestoorde kinderen aan, die therapie behoeven. Deze bevinding lijkt Ekstrands bewering dat de verschillen binnen de non-pathologische variatie blijven, te ondersteunen. Schmidtke (1978, p. 163) daarentegen kan geen significante verschillen ontdekken tussen kinderen die tijdelijk van een of beide ouders gescheiden hebben geleefd en andere migrantenkinderen.

Schmidtke's onderzoeksresultaten laten wel een verband zien tussen *de leeftijd waarop het kind in het migratieland arriveert* en de graad van psychische belasting. Kinderen die op lagere schoolleeftijd migreren zijn, blijkens dit onderzoek, beduidend angstiger dan kinderen die als baby of peuter arriveren. Ook met betrekking tot concentratie en doorzettingsvermogen constateert Schmidtke (1978, p. 157) verschillen, maar deze zijn niet significant.

Tenslotte bestaat er volgens de onderzoeksresultaten van Bayer, Gärtner-Harnach et al. een verband tussen de *verblijfsduur* en de mate van probleembelasting die het kind aangeeft: hoe langer het kind in het migratieland woont, des te minder zou het zich onder druk voelen staan. De onderzoekers vermoeden dat deze positieve verandering bewerkstelligd wordt door een grotere kennis van de taal, een daarmee samenhangende verbetering van de leerprestaties en communicatie en een mogelijk veranderde opstelling van de ouders (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 292).

b. *Het buitenshuis werken van de moeder*
Deze factor hangt volgens de onderzoeksresultaten van Schmidtke (1978, p. 163) niet significant samen met psychische belasting van migrantenkinderen. Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 297) stellen weliswaar de tendens vast dat kinderen, van wie de moeder werkt, meer zorgen en problemen uiten, maar overeenkomstig de bevindingen van Schmidtke concluderen ook zij, dat deze probleembelasting niet significant zwaarder is dan de belasting van kinderen, van wie alleen de vader werkt.

3.3 *Schoolfactoren*

3.3.1 *Veronderstellingen omtrent de invloed van schoolfactoren*

De schoolfactoren die in de literatuur als belastend voor het migrantenkind naar voren worden gebracht zijn van zeer verschillende aard. Naast de min of meer voor de hand liggende taal- en daarmee samenhangende leerproblemen, wordt in dit kader aandacht besteed aan problemen die de organisatorische randvoorwaarden en de diverse interacties tussen betrokkenen bij de onderwijsleersituatie in zich bergen voor allochtone kinderen.

a. *Taal- en leerproblemen*

Het *taaltkort* van het allochtone kind zou zowel in de interactie met de autochtone leerkracht als in de interactie met autochtone leerlingen een storende factor vormen. Volgens Hurst (1973, p. 35) kan dit een geïsoleerde positie en een ontwikkelingsachterstand voor het kind ten gevolge hebben. Daarnaast wijzen Toukoma & Skutnabb-Kangas op het feit dat een gebrekkige beheersing van de moedertaal en het ontbreken van onderwijs in de moedertaal tot een identiteitscrisis kunnen leiden, die versterkt wordt door de minderheidspositie. Deze identiteitscrisis zou op den duur stoornissen veroorzaken (Toukoma & Skutnabb-Kangas, z.j., z.p. in: Ekstrand, 1981, p. 201).

De met de taalproblematiek samenhangende *leerproblemen* worden door diverse auteurs verantwoordelijk geacht voor gevoelens van minderwaardigheid bij allochtone kinderen. Deze minderwaardigheidsgevoelens zouden zich manifesteren in agressief,

wantrouwend of teruggetrokken gedrag (Boos-Nünning, 1976, p. 63; Charbit, 1979, p. 94). Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 512) en Hurst (1973, p. 37) zijn van mening dat de psychische belasting, die door veelvuldig falen ontstaat, op haar beurt een verdere ontwikkeling van de intelligentie in de weg staat.

b. *Organisatorische randvoorwaarden*

In de literatuur wordt gewezen op de negatieve consequenties, die een aantal organisatorische randvoorwaarden zou hebben voor migrantenkinderen:

– De dubbele belasting, die het onderwijs in de nieuwe- én in de moeder-taal voor het allochtone kind oplevert, zou te zwaar zijn voor de allochtone kinderen (Aksoy & Doyran, 1977, p. 225).

– De wisseling van leerkracht – klasseleerkracht, allochtone leerkracht en extra leerkracht voor anderstaligen – waarmee het kind in de dagelijkse schoolgang geconfronteerd wordt, zou de ontwikkeling van een stabiele, persoonlijke band met leerkrachten bemoeilijken (Schmidtke, 1978, p. 31).

– De verschillen in onderwijsstijl/-methode tussen autochtone en allochtone leerkrachten zouden verwarring scheppen voor allochtone kinderen (Schmidtke, 1978, p. 38, 52).

– Speciale voorbereidingsklassen voor migrantenkinderen zouden een gettosituatie scheppen en daardoor stigmatiserend werken (Schmidtke, 1978, p. 25).

– De veel voorkomende plaatsing van allochtone kinderen in groepen die niet corresponderen met hun leeftijd, alsmede de terugplaatsing naar lagere groepen zou moeilijk te verwerken zijn (Schmidtke, 1978, p. 149).

c. *Interacties tussen betrokkenen bij de onderwijsleersituatie*

Daarnaast worden allerlei belastende momenten gesignaleerd in de interacties tussen betrokkenen bij de onderwijsleersituatie. Hierbij gaat het niet uitsluitend om de interactie tussen autochtone leerkracht en allochtone leerling. Ook de relaties tussen allochtone en autochtone leerkrachten, de interacties tussen autochtone en allochtone leerlingen en niet in de laatste plaats het contact tussen de school en het ouderlijk huis worden genoemd als bronnen van psychische belasting

voor migrantenkinderen.

De interactie autochtone leerkracht – allochtone leerling: Boos-Nünning (1976, p. 64) maakt melding van een *ongeïnteresseerde* of *afwijzende* houding tegenover migrantenkinderen bij sommige leerkrachten. Zij wijt dit onder andere aan overbelasting: de autochtone leerkracht zou – niet opgewassen tegen en onvoorbereid op zijn taak – op bepaalde momenten reageren met terugtrekking of hulpeloos gedrag. Daarnaast worden door een aantal auteurs de *lage verwachtingen* benadrukt, die leerkrachten zouden hebben van de leerprestaties van allochtone kinderen (Spindler & Spindler, 1982, p. 26; Koot et al., 1983, p. 140). Op basis daarvan zouden zij de leerdoelen voor allochtone kinderen lager stellen dan die voor autochtone kinderen (Boos-Nünning, 1976, p. 65; Schmidtke, 1978, p. 50-51). Schmidtke (1978, p. 51) tenslotte, vermeldt het voorkomen van situaties waarin de – overbelaste – leerkracht het allochtone kind onder druk zet door te dreigen met zittenblijven of overplaatsing naar een school voor buitengewoon onderwijs.

Van gedragingen van de autochtone leerkracht, die in de lijn van het hierboven beschrevene liggen, wordt verondersteld dat ze het migrantenkind diep raken. Volgens Piepho (Piepho, 1972, z.p. in: Kluge et al., 1976, p. 38) zijn allochtone kinderen vaak sterk gericht op hun leerkracht. Als juist deze identificatiefiguur het kind met lage verwachtingen tegemoet treedt, zal het snel ontmoedigd raken (Kluge et al., 1976, p. 38). Boos-Nünning (1976, p. 63) spreekt in dit verband van gevoelens van achterstelling en minderwaardigheid.

De interactie allochtone leerling – autochtone leerlingen: Over de interacties tussen allochtone en autochtone leerlingen wordt verschillend gedacht. Een aantal auteurs is van mening dat het migrantenkind in sociaal opzicht niet geïntegreerd is in de klas. Volgens deze auteurs zijn de interacties tussen allochtone en autochtone kinderen anders van aard en geringer van frequentie dan die tussen autochtone leerlingen onderling (Boos-Nünning, 1976, p. 70; Kluge et al., 1976, p. 45; Paul, 1976, p. 239). Malhotra (1973, p. 109) gelooft echter niet dat de problemen zo groot zijn. Zij constateert op basis van sociometrisch onderzoek, dat allochtone kinderen

weliswaar gemiddeld minder *gekozen*, maar ook minder *afgewezen* worden dan autochtone kinderen. Op grond van soortgelijke gegevens uit Boos-Nünning (1976, p. 70-71) de veronderstelling, dat de sociale isolatie van allochtone kinderen mogelijk meer een gevolg is van genegeerd worden door autochtone kinderen, dan van expliciete afwijzing. Of er nu sprake is van expliciete afwijzing door autochtone kinderen of niet, in beide gevallen wordt aangenomen dat sociale isolatie psychisch belastend werkt. Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 512) benadrukken in dit verband het feit dat allochtone kinderen zich afgewezen *voelen* en Boos-Nünning (1976, p. 76) geeft aan dat de frequentie van het feitelijke contact met autochtone kinderen lager is dan door de allochtone kinderen gewenst wordt.

De interactie autochtone leerkracht – allochtone ouders: Volgens Schmidtke (1978, p. 43) hebben spanningen en conflicten tussen ouders en school altijd hun uitwerking op de kinderen. Tussen autochtone leerkrachten en migrantenouders ontbreken volgens hem de – verholde – conflicten en spanningen zeker niet. Molony & Pechler (1982, p. 12, 23) wijten dit ten dele aan het ontbrekende contact tussen ouders en leerkrachten. Door gebrek aan contact met de ouders leven bij leerkrachten volgens haar onjuiste ideeën over de opvattingen van ouders. Volgens Schmidtke (1978, p. 43-46) hebben leerkrachten vaak geen hoge dunk van het belang dat allochtone ouders hechten aan de schoolopleiding van hun kinderen. En men zou dit – veelal zonder informatie van de ouders zelf – nogal eens interpreteren als een gebrek aan betrokkenheid bij de kinderen. De onderzoeken van Neumann (1980, p. 157, 177) scheppen een heel ander beeld van de interesse van allochtone ouders. Deze zouden *wel* belang hechten aan een goede scholing van hun kinderen. Naar de mening van Boos-Nünning (1976, p. 75-76) nemen de ouders in de westerse samenleving evenwel soms een andere, meer afwachtende of afwijzende houding aan tegenover het onderwijs, omdat ze bang zijn dat de school een negatieve invloed heeft en het kind van hen vreemdt.

De interactie autochtone leerkracht – allochtone leerkracht: Ook in deze interacties worden door bepaalde auteurs problemen

waargenomen. Boos-Nünning (1976, p. 66-68) wijst op een gebrek aan contact tussen allochtone en autochtone leerkrachten. Volgens Schmidtke (1978, p. 41) wordt de allochtone leerkracht geconfronteerd met een gereserveerde houding van autochtone leerkrachten, een geringe bereidheid tot samenwerking en de verwachting van aanpassing. Door dergelijke fricties zou de *brugfunctie*, die allochtone leerkrachten kunnen vervullen voor de school en allochtone kinderen en ouders, worden bedreigd (Boos-Nünning, 1976, p. 66).

3.3.2 Empirische ondersteuning voor samenhangen

Onderzoekingen naar verbanden tussen psycho-sociale problemen en schoolfactoren hebben de volgende empirische gegevens opgeleverd:

a. Effecten van taalproblemen

Kinderen, die van zichzelf vinden dat ze de (Duitse) taal niet goed spreken, zijn volgens Schmidtke's onderzoekingen (1978, p. 160-161) gemiddeld angstiger dan kinderen, die van mening zijn dat ze de taal wel goed beheersen.

b. Effecten van organisatorische randvoorwaarden

De invloed van de soort opvang: kinderen in voorbereidingsklassen¹² met uitsluitend allochtone leerlingen zijn volgens Schmidtke (1978, p. 158) en Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 294) gemiddeld zwaarder belast dan kinderen in heterogene schoolklassen. De laatstgenoemden schrijven dit toe aan de nog maar korte verblijfsduur van het kind, de hoge fluctuatie van leerlingen binnen de groep, de leeftijdsheterogeniteit en de gettosituatie van de voorbereidingsklas.

*De invloed van niet-leeftijdsadequate plaatsing ('Überalterung')*¹³: Schmidtke (1978, p. 159) stelt bij allochtone leerlingen, die in voor hun leeftijd te lage klassen zitten, concentratiestoornissen en een gebrek aan doorzettingsvermogen vast. Een verband met angst is er volgens hem niet. Leerkrachten uit de onderzoekingen van Bayer, Gärtner-Harnach et al. signaleren bij deze leerlingen meer gedragsstoornissen met betrekking tot motoriek en spraak. Ze zouden beduidend minder symptoomvrij zijn op dit

gebied. De onderzoekers spreken echter het vermoeden uit dat deze stoornissen van motoriek en spraak *oorzaak* en niet *gevolg* van de niet-leeftijdsadequate plaatsing zijn (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 214-215).

c. Effecten van de interactie autochtone leerkracht - allochtone leerling

In Schmidtke's onderzoek wordt de interactie met de autochtone leerkracht door de allochtone leerlingen als problematisch gekwalificeerd. Meer dan de helft (52%) van de door hem onderzochte Spaanse kinderen is van mening dat de leerkracht autochtone kinderen voortrekt. Van de angstige kinderen voelt 65% zich benadeeld en achtergesteld, van de kinderen met concentratieproblemen is dit 53%. Psychische belasting blijkt volgens deze gegevens samen te gaan met de *perceptie* van achterstelling door de leerkracht. Deze subjectieve beleving hoeft volgens Schmidtke (1978, p. 161-162) echter niet te corresponderen met objectief waarneembare feiten. In het onderzoek van Bayer, Gärtner-Harnach et al. wordt de hele schoolsituatie door de allochtone kinderen als belastend ervaren. Op basis van de gepresenteerde gegevens is echter niet na te gaan in hoeverre de relatie met de leerkracht daar een rol in speelt (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 233).

3.4 Factoren die betrekking hebben op de omringende samenleving

Zoals aangestipt werd in 3.1, wordt aan deze derde groep factoren relatief weinig aandacht besteed in de door ons geraadpleegde literatuur. Empirisch onderzoek naar verbanden met psycho-sociale problemen hebben we niet aangetroffen en ook een nadere exploratie van dit terrein is tot dusverre uitgebleven. Het blijft in deze paragraaf dan ook bij een aantal zeer algemene veronderstellingen.

Verschillende auteurs geven aan dat migrantenkinderen de omringende samenleving veelal als bedreigend en vijandig ervaren (Akpınar et al., 1977, p. 48; Charbit, 1979, p. 130). Deze beleving kan, maar hoeft niet gebaseerd te zijn op feitelijke uitstoting en discriminatie. Neumann wijst op de mogelijkheid dat ouders hun sociale isolatie als discriminatie interpreteren en deze *perceptie*

overdragen op het kind. Ze zouden op deze manier een beeld van een vijandige samenleving voor hun kinderen scheppen (Neumann, 1980, p. 102). Daarnaast wordt evenwel gewezen op *feitelijke* discriminerende tendenzen in de omringende samenleving. Volgens Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 49) worden allochtone kinderen voortdurend geconfronteerd met een afwijzende houding ten opzichte van henzelf en hun ouders. Charbit (1979, p. 128) spreekt van superioriteitsgevoelens van westerlingen ten opzichte van migranten. Discriminatie van het kind zelf en/of zijn ouders kan volgens Charbit zware psychische schade veroorzaken bij het migrantenkid (Charbit, 1979, p. 13). Molony tenslotte haalt in dit kader McLaughlin (McLaughlin, 1978, z.p. in: Molony & Pechler, 1982, p. 16) aan, die schoolproblemen in verband brengt met de perceptie van allochtone kinderen niet geaccepteerd te worden binnen de meerderheidscultuur.

3.5 *Discrepanties tussen thuismilieu en schoolmilieu/omringende samenleving*

3.5.1 *Veronderstellingen omtrent de invloed van discrepanties*

Ook deze vierde factor wordt nauwelijks uitgewerkt in de literatuur. Hoewel vooral de discrepanties tussen school- en thuismilieu, onder de benaming *culturele verschillen*, van grote invloed worden geacht, worden deze verschillen en hun repercussies weinig geconcretiseerd. Het blijft ook hier bij algemene veronderstellingen.

In literatuur wordt veelvuldig gewezen op discrepanties tussen de gedragsregels waarmee het migrantenkid thuis en op school geconfronteerd wordt. Dit wordt dan tegen de achtergrond geplaatst van verschillen tussen de normen- en waardenoriëntaties van allochtone ouders en autochtone leerkrachten en leerlingen (Akpınar et al., 1977, p. 33-34; Boos-Nünning, 1976, p. 75; Neumann, 1980, p. 20). De school oefent volgens Boos-Nünning druk uit op het allochtone kind om zich aan te passen aan de cultuur van de samenleving. Komt het kind tegemoet aan de verwachtingen van de school, dan kan het in conflict raken met zijn ouders en van hen vervreemden. Doordat school en samenleving bij benadering geen gelijkwaardige vervanging voor de ouders kunnen bieden,

dreigt volgens Boos-Nünning in een dergelijke situatie het gevaar van psychische isolatie (Boos-Nünning, 1977, p. 303). Daarnaast zou de confrontatie met twee culturen een negatieve uitwerking kunnen hebben op de ontwikkeling van de persoonlijkheid, omdat, vanwege de tegenstrijdige waardenoriëntaties, geen van beide waardensystemen voldoende geïnternaliseerd wordt (Boos-Nünning, 1976, p. 78; Hurst, 1973, p. 36). Den Hollander (1955, p. 171-172) ten slotte, wijst erop dat, wanneer een persoon 'oude' normen bewust verwerpt en een, van zijn culturele achtergrond afwijkende, identiteit ontwikkelt, dit gepaard gaat met psychische spanningen en schuldgevoelens.

3.5.2 *Empirische ondersteuning voor samenhangen*

In de geraadpleegde literatuur hebben we geen onderzoeken aangetroffen die expliciet betrekking hebben op de discrepanties tussen thuismilieu en schoolmilieu/omringende samenleving. Wel zouden deze discrepanties een rol kunnen spelen in het verschil in problemen dat Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976) bij allochtone kinderen met een verschillende culturele achtergrond waarnemen. Zij formuleren als hypothese dat migrantenkinderen van verschillende nationaliteit, op grond van hun specifieke culturele achtergrond, zich van elkaar onderscheiden in aard en frequentie van de bij hen voorkomende psycho-sociale problemen (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 156). Dit vermoeden wordt door hun onderzoeksresultaten ten dele bevestigd. In de onderzoeken naar *gedragsstoornissen* nemen Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 213) weliswaar verschillen naar nationaliteit waar, maar deze geregistreerde verschillen blijken niet significant. In de onderzoeken naar *de door de kinderen ervaren probleembeasting* treden wél significante verschillen naar voren.

Binnen de allochtone groep blijken Griekse kinderen zich meer belast te voelen dan andere kinderen. Dit blijkt zowel uit hun reacties met betrekking tot de onderwerpen school en thuis, als uit de problemen met de hantering van het onderscheid tussen de seksen en de psychische problemen die ze volgens eigen zeggen ondervinden. Joegoslavische kinderen op hun beurt, blijken bedui-

dend minder problemen met betrekking tot het onderwerp school te ervaren dan migrantenkinderen van andere nationaliteiten (Bayer, Gärtner-Harnach et al., 1976, p. 253, 284).

Naast een uitsplitsing naar nationaliteit hebben Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976, p. 268-270, 291) hun onderzoeksgegevens gedifferentieerd naar sekse. Blijkens deze analyse voelen Joegoslavische en Italiaanse meisjes zich beduidend meer belast door de situatie thuis en door psychische problemen dan jongens van dezelfde nationaliteit.

4 Recapitulatie van de literatuurgegevens

Het voorafgaande resumerend, constateren we het volgende: De door ons bestudeerde Duitstalige literatuur over psycho-sociale problemen van migrantenkinderen wordt gedomineerd door de vooronderstelling dat deze kinderen psychisch zwaar belast zijn. De situatie waarin allochtone kinderen als gevolg van de migratie terecht zijn gekomen, wordt geacht een bedreiging te vormen voor de persoonlijkheidsontwikkeling. Men verwacht verder bij deze kinderen gemiddeld vaker en in sterkere mate problemen aan te treffen dan bij autochtone kinderen. Blijkens informatie van Ekstrand heeft de Zweedse literatuur dezelfde teneur. Ekstrand plaatst – naar onze mening terecht – vraagtekens bij de alom veronderstelde hoge frequentie van stoornissen onder migrantenkinderen. De gegevens, waarop in dit verband een beroep wordt gedaan, bestempelt hij als onbetrouwbaar bewijsmateriaal. Tegenover dergelijke informatie vestigt hij de aandacht op andere gegevens, die wijzen in de richting van geen of een gering verschil in frequentie van psychische stoornissen tussen allochtone en autochtone kinderen. Zijn conclusie, dat er slechts sprake zou zijn van een te verwaarlozen kwantitatief verschil, lijkt ons, gezien het magere bewijsmateriaal dat hij aanvoert, echter net zo voorbarig als de heersende vooronderstellingen die hij aanvecht.

De aannames omtrent psychische belasting van migrantenkinderen weerspiegelen zich in de vraagstellingen van onderzoeken: in het Duitstalige onderzoek staat tot op heden de vraag naar frequentie en intensiteit van problemen centraal. Men heeft zich in dit kader voornamelijk beziggehouden met een 'objectieve' registratie van opvallend – c.q.

afwijkend, gestoord – gedrag en/of psychische stoornissen bij individuele kinderen. In de in dit artikel besproken onderzoeken werd een relatief hoge frequentie en intensiteit van gedragsstoornissen en psychische stoornissen bij migrantenkinderen vastgesteld. Veel minder aandacht is besteed aan systematisch onderzoek naar de achtergrondfactoren van deze problematiek. Slechts van een beperkt aantal factoren is een samenhang aangetoond met de aanwezigheid van psycho-sociale problemen.

5. Kritische kanttekeningen bij verricht onderzoek

Bij de onderzoeken naar psycho-sociale problemen van migrantenkinderen, zoals deze hebben plaatsgevonden kunnen diverse kritische kanttekeningen geplaatst worden. Onze kritiek heeft betrekking op de *conceptualisering* van de problematiek (5.1), de *operationalisatie* van het probleemgebied (5.2) en de *geconstateerde samenhangen* tussen achtergrondfactoren en psycho-sociale problemen (5.3).

Alvorens over te gaan naar de kritische kanttekeningen die bij de diverse onderzoeken geplaatst kunnen worden, willen we de aandacht vestigen op een punt van kritiek dat de bestudeerde literatuur als geheel betreft en wel op het volgende: In literatuur, zowel in de uiteenzetting van vooronderstellingen als van onderzoeksresultaten, wordt vaak in algemene zin gesproken over allochtone of migrantenkinderen. Gegevens die gelden voor specifieke groepen allochtone kinderen worden al snel gegeneraliseerd naar allochtone kinderen in het algemeen. Ook wij maken ons in dit artikel ongetwijfeld op diverse plaatsen schuldig aan een dergelijke veralgemenisering van gegevens. Met de term allochtonen of migranten worden echter diverse groeperingen aangeduid, die onderling zeer verschillend zijn o.a. wat betreft culturele achtergrond, migratiegeschiedenis. We denken hierbij in de eerste plaats – hoewel niet uitsluitend – aan de verschillen die bestaan tussen migrantenkinderen van diverse nationaliteit. In dit verband is het belangrijk in het oog te houden dat de besproken onderzoeken verricht zijn onder verschillende groepen allochtonen. Zo hebben de uitspraken van Ekstrand zowel betrekking op Griekse, Joegoslavische, Italiaanse en

Turkse, als op Finse, Noorse en Amerikaanse kinderen. Deze diversiteit binnen de migrantenpopulatie zal zeker een invloed hebben op de gegevens die hij verwerft en op hetgeen hij vaststelt ten aanzien van migrantenkinderen in het algemeen. Voor iedere nationaliteit afzonderlijk zouden gegevens en uitspraken waarschijnlijk een heel ander beeld te zien geven. Om dezelfde reden is een veralgemenisering en onderlinge vergelijking van de onderzoeksgegevens van Bayer, Gärtner-Harnach et al., Hurst en Schmidtke niet zonder gevaar. Ook deze gegevens hebben immers betrekking op verschillend samengestelde migrantengroeperingen, namelijk op respectievelijk Joegoslaven, Turken, Italianen, Grieken en Spanjaarden (Bayer, Gärtner-Harnach et al.), Italianen (Hurst) en Spanjaarden (Schmidtke).

5.1 Conceptualisering

Zoals reeds enkele malen naar voren is gebracht, heeft men zich in het onderzoek naar problemen van migrantenkinderen voornamelijk beziggehouden met het bepalen van de intensiteit en frequentie van psychische stoornissen en afwijkend gedrag. Deze invalshoek is volgens ons echter te beperkt om de *psycho-sociale* problematiek – waarvan men ons inziens bij deze groep kinderen het beste zou kunnen spreken – te doorgronden. We hebben twee – met elkaar samenhangende – bezwaren tegen deze benadering van de problematiek.

Ons eerste punt van kritiek is dat men zich bijna uitsluitend geconcentreerd heeft op het *individuele kind*. Psycho-sociale problemen worden in de betreffende onderzoeken geconceptualiseerd als attribuut van het migrantenkind. De relatie tussen de psychische belasting van het migrantenkind en omgevingsfactoren, die een belangrijke rol spelen in het ontstaan hiervan wordt niet in het onderzoek betrokken. Dit alles, terwijl het verband tussen (psychische) problemen en (sociale) context juist van essentieel belang is in de analyse van een psycho-sociale problematiek. We moeten constateren dat onderzoekers meer aandacht hebben besteed aan de aanwezigheid en uiting van psychische problemen *van* dan aan een psycho-sociale problematiek *met betrekking tot* migrantenkinderen. Het onderzoek van Schmidtke vormt hierop geen uitzondering. Hoewel hij binnen

de schoolsituatie wijst op bepaalde achtergrondfactoren van de problemen van allochtone kinderen – de toeschrijving van probleemgedrag aan kinderen door de leerkracht – houdt hij zich in zijn onderzoek niet daadwerkelijk bezig met een systematische analyse van de interactionele processen waarin dit tot uiting zou komen. In zijn onderzoek blijft hij primair gericht op de manifestatie van problemen in het kind.

Ons tweede bezwaar is dat men in deze onderzoekingen naar individuele problemen veelal de aandacht richt op naar psychopathologie tenderende verschijnselen. Bayer, Gärtner-Harnach et al. (1976) doen onderzoek naar *gedragsstoornissen* als uiting van *psychische stoornissen en problemen*, Schmidtke (1978) spreekt in soortgelijke termen, hij kent *angst* als zeer belangrijke stoornis een centrale positie in zijn onderzoek toe. En Hurst (1973) ten slotte gebruikt begrippen als *emotionele stoornis* en *neurose*. Men is in dergelijk onderzoek meer gericht op de verschijnselen waarin problemen zich bij migrantenkinderen verankeren, dan op een analyse van deze problemen zelf. Welke problemen zich, op grond van hun specifieke met de migratie samenhangende levenssituatie, aan migrantenkinderen voordoen, is vooralsnog in onderzoekingen nauwelijks naar voren gekomen.

5.2 Operationalisatie

Het onderwerp 'psycho-sociale problematiek' blijkt in onderzoek veelal teruggebracht te zijn tot de vraag naar psychische problemen bij migrantenkinderen. Deze vraagstelling is volgens ons echter niet eenvoudig te onderzoeken. Een van de hoofdproblemen bij het diagnostiseren van psychische gesteldheid of gedrag als gestoord (c.q. afwijkend, opvallend) ligt in de onbepaaldheid van het fenomeen. Objectieve maatstaven, waarmee ondubbelzinnig vastgesteld kan worden of bepaald gedrag nu normaal of gestoord genoemd moet worden, ontbreken. De in dit artikel genoemde onderzoekers hebben ieder hun poging gedaan een goede operationele definitie van de problemen van migrantenkinderen te geven: Schmidtke meet angst en concentratiestoornissen met behulp van zogenaamde norm-referenced tests – respectievelijk de K.A.T. en de Pauli-test –, Hurst gebruikt een norm-referenced test – de Zulliger

plaatstest – ter vaststelling van identiteitsproblemen en Bayer, Gärtner-Harnach et al. plegen een vergelijkend onderzoek referend aan een normgroep met behulp van een gedragsdiagnose-schema. Bij moeilijk grijpbare begrippen als psycho-sociale- of psychische problemen blijft het echter de vraag in hoeverre de operationeel gedefinieerde variabele als representant van het begrip adequaat is. In dit verband lijkt het ons zinvol te bezien in hoeverre de verschillende methoden, die gehanteerd worden om psychische problemen aan te tonen, *adequaat* en *toereikend* zijn.

We gaan eerst in op de vraag of de gehanteerde methoden in principe adequaat zijn. Met andere woorden: kunnen met de gebruikte methoden inderdaad de bedoelde psychische problemen bij migrantenkinderen gediagnostiseerd worden? Met betrekking tot dit punt moeten we in de eerste plaats vaststellen dat in alle besproken onderzoeken gebruik gemaakt wordt van meetinstrumenten, die geconstrueerd zijn voor en beproefd zijn op een *andere* dan de migrantenpopulatie. Wij hebben onze bedenkingen tegen deze gang van zaken. Van tests als de K.A.T. en de Zulliger plaatstest kan men zich afvragen of de items en platen door kinderen met een andere culturele achtergrond hetzelfde geïnterpreteerd worden. En van het gedragsdiagnose-schema dat Bayer, Gärtner-Harnach e.a. gebruiken staat ons inziens niet vast dat de categorieën, waarin gedragingen worden ondergebracht, dezelfde betekenis hebben in de zin van afwijkend of normaal wanneer het gaat om kinderen uit een afwijkende cultuur. Agressieve gedragingen bijvoorbeeld zijn in sommige culturen in bepaalde situaties geaccepteerd, terwijl dergelijk gedrag onder dezelfde omstandigheden in de westerse wereld uit den boze is. Wij geloven dan ook niet dat een diagnose-schema dat ontwikkeld is voor autochtone kinderen zonder meer te gebruiken is voor allochtone kinderen. Aan het gebruik van dergelijke instrumenten voor migrantenkinderen zou volgens ons een beoordeling van de scoringsregels door allochtone beoordelaars vooraf moeten gaan.

Een bijkomend probleem van de methode van Bayer, Gärtner-Harnach et al. is dat de registratie van gedragsstoornissen berust op leerkrachtoordelen. Het blijft ons inziens de

vraag in hoeverre leerkrachten daadwerkelijk in staat zijn om 'objectief' gedragsstoornissen bij kinderen waar te nemen. Het is heel goed mogelijk dat hun waarneming wordt beïnvloed door vooroordelen of door een preoccupatie met gedrag, dat storend werkt in de klas.

Naast het feit dat de besproken instrumenten *ontwikkeld* zijn voor een andere dan de allochtone populatie, zijn de tests die Hurst en Schmidtke gebruiken ook *genormeerd* voor die andere populatie. In onderzoekingen van Hurst en Schmidtke worden testresultaten van allochtone kinderen vergeleken met de gemiddelde score van de groep autochtone kinderen, waarop de betreffende instrumenten oorspronkelijk zijn genormeerd. Allochtone kinderen zijn niet betrokken geweest in deze normering. De normgroepen kunnen dus niet representatief genoemd worden voor de allochtone kinderen uit de onderzoekingen. Doordat migrantenkinderen een andere socialisatie-achtergrond hebben is het zeer de vraag of de normen die voor autochtone kinderen gelden zonder meer toegepast kunnen worden op allochtone kinderen. Dit verschil in culturele bagage zet de resultaten van onderzoekingen als die van Hurst en Schmidtke op losse schroeven. Ook Bayer, Gärtner-Harnach et al. refereren bevindingen bij allochtone kinderen aan een normgroep van autochtone kinderen. Hun normgegevens zijn echter, in tegenstelling tot die van Schmidtke en Hurst, afkomstig uit eigen onderzoek. De onderzoekingen van Bayer, Gärtner-Harnach et al. strekken zich immers uit over allochtone én autochtone kinderen. Hoewel de vergelijking die deze onderzoekers plegen geprefereerd kan worden boven die van Schmidtke en Hurst zetten wij ook hier vraagtekens bij de interpretatie van gedragsverschillen tussen allochtone en autochtone kinderen in termen van meer of minder psychische stoornissen. Het is niet uitgesloten dat bepaalde discrepanties in gedrag tussen allochtone en autochtone kinderen eerder herleid moeten worden tot cultureel bepaalde gedragsverschillen, manifest gemaakt door eenzijdige normvergelijking, dan tot psychische stoornissen.

Wellicht ten overvloede wijzen we er tenslotte op dat de resultaten van de in dit artikel besproken onderzoekingen betrekking hebben op de allochtone en autochtone

groep als geheel en dat deze niet toegeschreven kunnen worden aan individuen. Zelfs als de gemiddelde scores van de groepen allochtone en autochtone kinderen significant verschillen, bestaat er immers altijd overlap tussen de verdelingen van de twee groepen.

Hetgeen hiervoor gesteld is had betrekking op het probleem of de in de onderzoeken gehanteerde werkwijzen in principe *adequaat* geacht kunnen worden om psychische problemen bij allochtone kinderen aan te tonen. Daarnaast kan echter nog de vraag gesteld worden of de toegepaste methoden *toereikend* zijn. Elke testdefinitie is immers een betrekkelijk willekeurige verbijzondering van een begrip en blijft, aldus De Groot (1972) een geval van 'partiële dekking'. Op grond van dergelijke overwegingen lijkt het raadzaam om een begrip als 'psychische problemen' te benaderen via meer dan een indicator. In het onderzoek van Bayer, Gärtner-Harnach et al. wordt inderdaad met behulp van twee verschillende methoden informatie verzameld namelijk leerkrachtoordelen over gedragsstoornissen bij kinderen en vragen aan de kinderen zelf. Deze twee onderzoeken hebben echter betrekking op een verschillende steekproef kinderen, waardoor de gegevens van beide methoden niet per proefpersoon aan elkaar gerelateerd kunnen worden. Het blijft voor beide steekproeven een kwestie van partiële dekking middels één - weliswaar voor de twee groepen een verschillende maar toch maar één - indicator. Schmidtke wint de informatie van de diverse indicatoren uit zijn onderzoek - prestaties op angst- en concentratietest (samen aangeduid als 'belasting') en leerkrachtoordelen over probleemgedrag (aangeduid als 'opvallendheid') - wel in bij dezelfde steekproef kinderen. Een dergelijke benadering schept volgens ons de beste mogelijkheden om de partiële dekking van het begrip uit te breiden. Hoe meer goede indicatoren, hoe completer het begrip 'psychische problemen' wordt gevat. Schmidtke maakt hier echter geen gebruik van. Hij trekt - ons inziens onvoldoende onderbouwde - conclusies over niet belaste, opvallende en belaste, niet opvallende leerlingen. Op de groep belaste, opvallende leerlingen gaat hij echter niet in, terwijl dit de kinderen zijn die het meest in aanmerking komen voor concluderende opmerkingen. Dit is immers de enige groep waarvoor ver-

schillende indicaties van psychische problemen beschikbaar zijn.

5.3 Geconstateerde samenhangen

Bij de bepaling van de betekenis van de geconstateerde samenhangen, is het van belang in het oog te houden, dat een aantal bij materiaal-exploratie achteraf en niet in een hypothese-toetsend onderzoek gevonden is. De Groot (1972, p. 55-56) wijst erop, dat hypothesen niet achteraf, ad hoc, geselecteerd mogen worden en 'getoetst' aan de verzamelde gegevens. Het foutenrisico hiervan is onbekend en waarschijnlijk veel hoger dan bij hypothese-toetsend onderzoek. Wel levert de exploratie van het verzamelde materiaal indicaties op voor de verschillen in sterkte van samenhangen, waardoor de selectie van hypothesen vergemakkelijkt wordt. Van de auteurs die onderzoek hebben gedaan naar de samenhang van factoren met psycho-sociale problemen lijkt een aantal het onderscheid tussen exploratie en hypothese-toetsing uit het oog te hebben verloren. Schmidtke presenteert - ten onrechte - zijn bevindingen als waren het bewijzen voor het al dan niet bestaan van een significante samenhang. Ekstrand (1981) geeft in zijn artikel niet aan in hoeverre hij resultaten van hypothese-toetsend, dan wel explorerend onderzoek gebruikt.

Wanneer onderzoekers van psycho-sociale problemen met betrekking tot allochtone kinderen gebruik willen maken van de resultaten van de reeds verrichte exploratie, zal om twee redenen de nodige voorzichtigheid betracht moeten worden:

- a. de factoren zijn ten dele gerelateerd aan in het voorafgaande als *arbitrair* aangeduide metingen van psycho-sociale problemen. Men mag daarom niet voetstoots aannemen dat, als er geen significante samenhang gevonden is, deze ook niet bestaat. Uit een andere, nauwkeuriger meting van psycho-sociale problemen zou wel een samenhang kunnen blijken;
- b. het onderzoeken van een afzonderlijke factor op zijn samenhang met psycho-sociale problemen levert slechts beperkte informatie op. De achtergronden van psycho-sociale problemen zijn complex. We nemen aan dat er sprake is van een *cumulatie van risicofactoren* en dat dit geheel van factoren bij subcategorieën van kinderen verschillend van sa-

menstelling kan zijn. Onderzoek van een afzonderlijke factor binnen een ongedifferentieerde populatie zal vaak geen of een zwakke samenhang opleveren. Hieruit mag echter niet worden geconcludeerd dat de factor geen of weinig invloed heeft. Het is mogelijk dat de factor in wisselwerking met andere factoren bij een bepaalde categorie wel significant samenhangt met psycho-sociale problemen. Wordt er wél een samenhang geconstateerd, dan blijft het duister wat preies gemeten wordt. Het is niet onwaarschijnlijk dat de factor als indicator voor een onzichtbaar blijvend *geheel van factoren* fungeert.

6 Suggesties met betrekking tot onderzoek

Na onze zoektocht door de Duitstalige en Nederlandse literatuur stellen we vast dat deze weinig onderzoeksgegevens bevat over de psycho-sociale problematiek met betrekking tot migrantenkinderen. Het Nederlandse onderzoek betreft voornamelijk verkennende studies; het schaarse Duitstalige onderzoek is vrij beperkt en eenzijdig in zijn vraagstelling. De resultaten van laatstgenoemd onderzoek zijn bovendien niet zonder meer overdraagbaar op de problematiek in Nederland. Hoewel er sprake is van een gedeeltelijke overeenkomst in nationaliteit en situatie van de populaties heeft de gezins- en schoolproblematiek in de betreffende landen een dermate eigen karakter dat men voorzichtig moet zijn met het generaliseren van de in dit artikel beschreven onderzoeksresultaten.

We menen dat de psycho-sociale problematiek met betrekking tot migrantenkinderen uit de mediterrane regio een vrijwel braakliggend onderzoeksterrein is in Nederland. Het lijkt ons van belang dat er onderzoek komt naar deze specifieke problematiek. Voortbouwend op de kritische kanttekeningen bij het verrichte onderzoek (par. 5) geven wij in het hierna volgende enige suggesties voor toekomstig onderzoek.

Zoals in 5.1 werd vastgesteld hebben onderzoekers zich tot nu toe voornamelijk beziggehouden met de vraag of de problematiek van migrantenkinderen wel of niet groter is dan die van autochtone kinderen. Om dit te kunnen bepalen concentreert men zich op naar psycho-pathologie tenderende verschijnselen, waarin problemen zich bij kinderen verankeren. Men beperkt zich tot het aangeven van *kwantitatieve* verschillen op

één gedragsdimensie. Relevanter dan de meer-minder kwestie is volgens ons echter een analyse van de specifieke – met de migratie samenhangende – aard van de problemen zelf, zoals deze zich voordoen aan de kinderen. In plaats van zich te beperken tot de verschijnselen waarin problemen zich manifesteren, zouden onderzoekers een *kwalitatieve* beschrijving van de problemen van migrantenkinderen moeten nastreven op meer dan één gedragsdimensie. Wij verwachten dat onderzoek naar de probleemervaring van allochtone kinderen, alsmede naar het beeld dat direct betrokkenen (ouders, leerkrachten en relevante informant) van de problemen van deze kinderen hebben in dit verband waardevolle gegevens zal opleveren.

Ons inziens moet onderzoek zich niet beperken tot de problemen van het individuele migrantenkind. Deze problemen zijn ingebed in de leefsituatie rond het kind, waarin gezinsleden en schoolbevolking nauw betrokken zijn. In die zin gaat het niet alleen om problemen van het kind maar ook om problemen die de direct betrokkenen ervaren *met betrekking tot* het kind, om problemen in de *interacties* tussen ouders en kind, leerkracht en kind en kinderen onderling. In plaats van de aandacht te richten op individuele problemen, pleiten we voor een verruiming van het blikveld tot de gezins- en schoolproblematiek die er is rond allochtone kinderen. We achten het noodzakelijk het onderwerp 'psycho-sociale problemen van' te verbreden tot 'psycho-sociale problematiek *met betrekking tot* allochtone kinderen'. Een dergelijke kwalitatieve interactionele benadering zou mogelijk aanknopingspunten kunnen bieden voor een preventieve handwijze van leerkrachten en hulpverleners.

Onderzoekers die zich speciaal willen richten op psychische- en gedragsstoornissen bij allochtone kinderen zouden zich niet moeten verlaten op reeds beschikbare, voor autochtone kinderen ontwikkelde instrumenten. Het staat immers niet vast dat deze instrumenten bij allochtone kinderen hetzelfde meten als bij autochtone kinderen. Een invloed van cultuurbepaalde gedragsverschillen mag niet bij voorbaat uitgesloten worden. Zowel wetenschap als hulpverlening is in dit stadium waarschijnlijk meer gebaat bij de ontwikkeling van voor specifieke groepen allochtone kinderen geldende criteria betreffende het

al of niet voorkomen van bepaalde verschijnselen. Op basis hiervan zouden meetinstrumenten voor allochtone kinderen geconstrueerd kunnen worden. Een eerste aanzet tot de formulering van dergelijke criteria zou kunnen geschieden door middel van een analyse van gedragingen van migrantenkinderen in case-studies en een beoordeling hiervan door beoordelaars uit dezelfde allochtone groepering. Vervolgens moeten onderzoekers van psychische- en gedragsstoornissen in het oog houden dat 'de objectiviteit' waarmee verschijnselen als 'problematisch' of zelfs 'gestoord' worden aangeduid, toeneemt naarmate er indicaties zijn van meer beoordelaars (ecologische validiteit). Dit pleit voor informatieverwerving via diverse kanalen.

Ten slotte achten wij, gezien het feit dat het een *psycho-sociale* problematiek betreft, het onderzoek naar achtergrondfactoren van problemen van groot belang. Het tot nu toe uitgevoerde onderzoek heeft enkele suggesties voor hypothesen opgeleverd. De wijze waarop de exploratie heeft vorm gekregen – het zoeken naar samenhang per afzonderlijke factor – is gegeven de complexiteit van de achtergronden naar onze mening echter weinig vruchtbaar. Zinvoller lijkt het ons inzicht te verwerven in de samenstelling van *het geheel van risicofactoren* die een rol kunnen spelen.

Gegeven het voorafgaande pleiten wij voor een kleinschalig diepteonderzoek naar de aard en achtergronden van de psychosociale problematiek met betrekking tot specifieke groepen migrantenkinderen. Daarbij moet behalve naar nationaliteit ook onderscheid naar sekse gemaakt worden. Vooral de interacties tussen kinderen en leerkrachten, ouders en medeleerlingen dienen op hun probleemgenererend karakter onderzocht te worden. Geëigende onderzoeksmethoden voor dit onderzoek lijken langdurige observaties in de school- en thuissituatie en reeksen halfgestructureerde interviews met zowel leerkrachten, ouders als kinderen.

Noten

1. Schrader (1976, p. 67-71) onderscheidt op basis van aankomstleeftijd de volgende ideaaltypen allochtone kinderen: 1) kinderen die in de lagere school-leeftijd ('*Schulkind*') of later gemigreerd zijn; 2) kinderen die als kleuter

('*Vorschulkind*') gemigreerd zijn; 3) kinderen die als baby of peuter ('*Kleinstkind*') gemigreerd zijn. De tweede groep heeft volgens Schrader de grootste problemen. Bij deze groep is sprake van een onderbroken enculturatiefproces. Dit levert gevaar op voor de identiteitsontwikkeling. De andere twee groepen bevinden zich buiten deze gevarenzone: bij de kinderen uit groep 1 is de encultuuratie (in de cultuur van het land van herkomst) reeds voltooid en de kinderen uit groep 3 groeien op in een mengcultuur.

2. Ekstrand bespreekt in dit artikel gangbare opvattingen en onderzoeksgegevens over de problematiek van migrantenkinderen in Zweden. De Zweedse onderzoeken die hij aan de orde stelt, hebben zowel betrekking op migranten uit Finland, Noorwegen, Amerika, West-Duitsland en Groot-Brittannië, als op migranten uit Griekenland, Joegoslavië, Italië en Turkije. Behalve aan Zweeds onderzoek, besteedt hij aandacht aan Canadees en Engels onderzoek. Duitstalig onderzoek bespreekt hij niet.
3. Ter bepaling van de psychische stoornissen en problemen van migrantenkinderen richt men zich naast gedragsstoornissen ook op de *ervaring* van problemen door de kinderen. Deze onderzoeken naar psychische stoornissen en problemen als geheel maken deel uit van een omvangrijk onderzoek naar de schoolsituatie van allochtone kinderen in Duitsland. Voor het gedragsstoornissen-onderzoek is de steekproef als volgt samengesteld: 504 Duitsers, 110 Joegoslaven, 132 Turken, 119 Italianen, 89 Grieken, 113 Spanjaarden.
4. In een *norm-referenced* benadering wordt de prestatie (het gedrag) van een individu relatief gemeten met betrekking tot de prestaties van – in bepaalde gedragskenmerken – op het individu gelijkende anderen. Een dergelijke benadering staat tegenover een *criterion-referenced* benadering: bij norm-referenced metingen gaat het om het bepalen van de *relatieve* positie van een individu in een groep met betrekking tot een bepaalde prestatie (gedraging, ontwikkeling), bij criterion-referenced metingen gaat het om het bepalen van een *absolute* niveau van beheersing, gedragsuiting, e.d. (Salvia & Jsseldijke, 1978, p. 28-29).
5. In de Pauli-test moeten leerlingen gedurende 60 minuten bij voortduring twee eencijferige getallen bij elkaar optellen. Na iedere 3 minuten volgt een signaal, waarop de leerlingen een streep onder de laatstgemaakte som moeten zetten. Zo ontstaan er 20 deeltijdprestaties, die met elkaar vergeleken kunnen worden. De waardering van het concentratie- en doorzettingsvermogen wordt vastgesteld op basis van de verschillen tussen de deeltijd-

- prestaties (Schmidtke, 1978, p. 131).
6. De Kinder-Angst-Test van Thurner en Tewes bestaat uit een vragenlijst met 15 vragen, die door aankruising van 'Ja' of 'Nee' beantwoord worden. Er wordt onder andere gevraagd naar: angst voor dieren en ziek worden; zorgen over school, de toekomst en reacties van ouders; hoofdpijn, nervositeit, blozen en slecht geweten. De K.A.T. is ten behoeve van Schmidtke's onderzoek in het Spaans vertaald; ijking op de Spaanse groep heeft ontbroken (Schmidtke, 1978, p. 125-130).
 7. De Zulliger-plaattest (der Zulliger-Tafeln-Test) van H. Zulliger is een test van het type Rorschach, bestaande uit drie platen, bedoeld voor projectief (persoonlijkeids-)onderzoek.
 8. Voor het onderzoek naar probleembelasting is de populatie als volgt samengesteld: 122 Duitse, 24 Joegoslavische, 27 Turkse, 37 Italiaanse, 44 Griekse en 34 Spaanse kinderen. De steekproef voor het gedragsstoornissenonderzoek bevat 504 Duitse, 110 Joegoslavische, 132 Turkse, 119 Italiaanse, 89 Griekse en 113 Spaanse kinderen.
 9. De 'cultuurschok' wordt in deze paragraaf (3.2) behandeld omdat het accent bij het begrip ligt op het tijdelijk schokeffect ten gevolge van de migratie. In paragraaf 3.5 richt de aandacht zich op de uitwerking van culturele verschillen op de persoonlijkheidsontwikkeling op lange termijn.
 10. Kantor, M. B., Some Consequences of Residential and Social Mobility for the Adjustment of Children. In: M. B. Kantor (Ed.), *Mobility and Mental Health*, Thomas, Springfield, Ill., 1965.
 11. Dilsiz, B., *An evaluation of psychiatric problems of the children of Turkish migrant workers in Turkey*. Paper presented at the Symposium organized by Turkish and International Children's Centre. Ankara, 7-10 juni 1977.
 12. In Nederland wordt - anders dan in Duitsland - slechts op enkele plaatsen (b.v. in Enschede) met een opvang in voorbereidingsklassen gewerkt.
 13. Wellicht ten overvloede: deze factor is uitsluitend van toepassing in klassen, ingedeeld volgens het leerstof-jaarclassen systeem.
- türkischen Gastarbeiter. In: F. Ronneberger (Hrsg.), *Türkische Kinder in Deutschland*. Nürnberg, 1977.
- Berg-Eldering, L. van den, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Alphen a/d Rijn: Samsom, 1978.
- Berg-Eldering, L. van den, A. C. Adriaansen & H. Grebel, *Turkse en Marokkaanse kinderen op Nederlandse lagere scholen. Een exploratieve studie*. Leiden: C.O.M.T., 1980.
- Bayer, W., V. Gärtner-Harnach et al., *Psychologische Untersuchung der Schulsituation Kinder ausländischer Arbeitnehmer. Abschlussbericht der Forschungsgruppe 'Kinder Arbeitnehmer' an der Fach-Hochschule für Sozialwesen Mannheim*. Mannheim: 1976.
- Boos-Nünning, U., Lernprobleme und Schulerfolg, In: M. Hohmann (Hrsg.), *Unterricht mit ausländischen Kindern*, Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1976.
- Boos-Nünning, U. & M. Hohmann (Hrsg.), *Ausländische Kinder. Schule und Gesellschaft im Herkunftsland*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1977.
- Charbit, Y., *Children of migrant workers and their home countries*. Ankara: 1979.
- Ekstrand, L., Unpopular views on popular beliefs about immigrant children: contemporary practices and problems in Sweden. In: J. Bhatnagar (Ed.), *Educating Immigrants*. New York: St. Martin's Press, 1981.
- Eppink A. et al., *Turkse en Marokkaanse jongeren in Nederland. Een exploratief onderzoek naar de belevingswereld van deze jongeren en hun ouders. Geanalyseerd in termen van rolgedrag en cultuurverschillen*. Den Haag: C.R.M., 1979.
- Eppink A., (red.) *Kind-zijn in twee culturen. Jonge Marokkaanse en Turkse kinderen in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus, Averroëspublicatie no. 8, 1981.
- Esch, W. van, *Etnische groepen en het onderwijs*. Den Haag: SVO, 1982.
- Groot, A. D. de, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*. Den Haag: Mouton, 1972.
- Hurst, M., Integration und Entfremdung. *Betrifft Erziehung*, 1973, 6, no. 6.
- Hollander, A. N. J. den, Der 'Kulturkonflikt' als soziologischer Begriff und als Erscheinung. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1955, 7, 161-187.
- Kluge, K. J., A. Metternich & H. Sellner, ... 'Sie kamen zu uns und wir nahmen sie nicht an.' *Gastarbeiter-Schulkinder im Schnittpunkt zweier Kulturen*. Rheinstetten: 1976.
- Kabela, M., Kinderen van Spaanse gastarbeiders. Invloeden van de emigratie op de persoonlijkheidsvorming. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 1974, 29, 296-305.
- Koot, W., Surinamese children in the Netherlands:

Literatuur

- Akpinar, U., A. Lopez-Blanco & J. Vink, *Pädagogische Arbeit mit ausländischen Kindern und Jugendlichen. Bestandsaufnahme und Praxis-hilfen*. München: Juventa Verlag, 1977.
- Aksoy, F. & T. Doyran, Die Adaptionsfrage der

- the new Pygmalions?, In: L. van den Berg-Eldering, F. J. M. de Rijcke, L. V. Zuck (Eds.), *Multicultural Education. A challenge for teachers*. Dordrecht-Cinnaminson: Floris Publications, 1983.
- Koot, W., V. Tjon-A-Ten & P. Uniken-Venema, Die plagen niet, die zijn ook zwart. Zelfbeeld, identiteit en schoolprestaties van Surinaamse kinderen. *Intermediair*, 1983, 19, 31/32.
- Kudat, A., Structural Change in the Migrant Turkish Family. In: R. E. Krane (Ed.), *Manpower Mobility across Cultural Boundaries*. Leiden: E. J. Brill, 1975.
- Malhotra, M. K., Die soziale Integration der Gastarbeiterkinder in die deutsche Schulklasse. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1973, 25, 104-122.
- Molony, C. & H. Pechler, *Molukse kinderen en het Nederlandse basisonderwijs*. Samenvattend rapport. Leiden: L.I.C.O.R., oktober 1982.
- Müller, H. (Hrsg.), *Ausländerkinder in deutschen Schulen*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1974.
- Nederlands Instituut voor Kinderstudie, *Meer of minder verschil. Het psycho-sociaal functioneren van schoolkinderen van diverse etnische achtergronden, zoals gezien door de jeugdgezondheidszorg; een inventariserend onderzoek*. Den Haag: N.I.K., 1983.
- Neumann, U., *Erziehung ausländischer Kinder. Erziehungs- und Bildungsvorstellungen in türkischen Arbeiterfamilien*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1980.
- Paul, B. R., Psychische Schwierigkeiten der türkischen Arbeiterkinder in der Bundesrepublik. Anlage und Ergebnisse einer Mannheimer Untersuchung. In: F. Ronneberger (Hrsg.), *Türkische Kinder in Deutschland*. Nürnberg: 1977.
- Savvidis, G., *Zum Problem der Gastarbeiterkinder in der Bundesrepublik Deutschland. Eine empirische sozialpädagogische Untersuchung*. Wenen: Verlag Jugend und Volk, 1975.
- Schmidtke, H. P., *Förderung verhaltensauffälliger Ausländerkinder. Verhaltensauffälligkeiten und psychosoziale Belastungen am Beispiel spanischer Schüler*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1978.
- Salvia, J. & J. E. IJsseldijke, *Assessment in Special and Remedial Education*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1978.
- Schrader, A., B. W. Nikles & H. M. Griese, *Die zweite Generation. Sozialisation und Akkulturation ausländischer Kinder in der Bundesrepublik*. Kronberg: Athenäum Verlag, 1976.
- Spindler, G. (Ed.), *Doing the Ethnography of Schooling. Educational Anthropology in Action*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1982.
- Thalmann, H. C., *Verhaltensstörungen bei Kindern im Grundschulalter. Eine Untersuchung über die Verbreitung und die sozialen und emotionalen Hintergrundfaktoren*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1971.
- Verkuyten, M., C. Masson & W. de Jong, *Hebben allochtone jongeren problemen? Onderzoek naar sociaal-emotionele en identiteitsproblemen bij allochtone jongeren in een oude stadswijk te Rotterdam*. Mededelingen van het Juridisch Instituut van de Erasmus Universiteit, no. 26, Rotterdam, juni 1984.

Curricula vitae

H. M. Y. Koomen (1957) studeerde onderwijskunde en speciale pedagogiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en behaalde haar doctoraal examen in respectievelijk 1982 en 1983. Sinds september 1982 is ze aan deze universiteit verbonden als wetenschappelijk medewerkster bij de sectie Speciale Pedagogiek.

M. C. T. G. Rögels (1947) studeerde sociologie aan de Katholieke Hogeschool Tilburg en behaalde in 1979 het doctoraal examen. Sinds september 1979 is zij verbonden aan de Vakgroep Culturele Antropologie/Niet-Westerse Sociologie (CA/NWS) van de Vrije Universiteit.

Vanaf augustus 1982 zijn beide medewerksters betrokken bij het interdisciplinaire onderzoeksproject naar de psychosociale problematiek met betrekking tot Turkse kinderen in Nederland dat in een samenwerkingsverband tussen de sectie Speciale Pedagogiek en de Vakgroep CA/NWS wordt uitgevoerd als Beleidsruimteonderzoek (interne subsidie).

Adres: Vakgroep O.P.S., Koningslaan 22-24, Amsterdam.

Manuscript aanvaard 28-9-'84.

Summary

Koomen, H. M. Y. & Rögels, M.C.T.G. 'Review of research on psycho-social problems of children of migrantworkers'. *Pedagogische Studiën*, 1985, 62, 36-58.

Children of migrantworkers are assumed to have psycho-social problems, caused by the special conditions they are living in. The article is a review of (mainly) German research on this subject. The studies stress the frequency and intensity of psycho-social problems, comparing behavioural and psychic deviations of children of migrantworkers and German children. Criticism is formulated on the *concept* of psycho-social problems, the concentration on the *symptoms* of the problems and the lack of attention for their *nature* and *backgrounds* in these studies. Doubts are expressed about the instruments that are used (teacher-interviews, norm-referenced tests). Research on factors, considered to have an influence on the occurrence of the problems, appears to be rare. The authors conclude that research on the *nature* and *backgrounds* of psycho-social problems should be forwarded. Attention should be paid not only to the individual problems of the children, but also to the problems with these children, experienced by their parents and teachers.